

PANNONIA TERÜLETÉN

MAGYARORSZÁGBAN FENNMARADT

NEHÁNY

RÓMAI VÁRNÁRÓL.

ÍRTA

RÓMER FLÓRIS,

M. AKAD. L. TAG.



I.

Hat éve annak, hogy ezen helyen, a külföldön is tisztelettel említett epigraphistánk, Paur Iván tagtársunk felszólalt, és érzékenyen panaszkodott, hogy a római régiségeket képviselő irodalmi táborban számra fogynak a munkatársak; és íme újra felszólalok én is, minthogy hiszem, hogy a római világalom történeti jelentőségét hazánkra nézve épen nem szabad nem ismernünk, mellőznünk vagy felületesen átugornunk. Jól tudjuk, hogyha Pannónia a rómaiak alatt nem lett volna avvá, mivé ők előrehaladt magas művelődésöknél fogva tévék, a barbárok, kik utánuk itt letelepedtek, még sokáig meg nem ismerkedtek volna a polgárosodás áldásával, nem élvezhették volna a rómaiak fáradozási gyümölcseit.¹⁾

Csodálatos, hogy míg azon dicső, a fél ó-világot elfoglaló nemzetnek nyelvét, mint a valódi humanismus egyik védpaizsát, mint történelmi emlékeink hű magyarázóját és egykori szabadságunk és nagyságunk egyik védeszközét, kegyelettel tanuljuk, és féltékenyen őrizzük; érmeit, síremlékeit, házi bútorait, és mind azon apróságokat, melyek azon kornak a mienktől való eltéréseit tanusítják, legnagyobb figyelemmel kísérjük, gyűjtjük és híven le is írjuk²⁾: addig katonai óriás műveit, elpusztíthatlan útait, nagy kiterjedésű erődményeit kárhóztató közönbösséggel ignoráljuk, úgy annyira, hogy addig, míg az emberszerű irányban a remekírók munkái értelményezésében az előttünk haladó nyugoti népeket iparkodunk elérni, hazánkban, hol ők éltek, hol uralmuk, vitézségük, polgárosodásuk annyi nyomait találjuk, az utolsó nagyszerűbb emlékeik, a mindent elnyelő, prosailag kapzsi ipar magzatinak, a gazdasági építéseknek és a mindent dúló és egyenlítő szántásnak és irtásoknak áldozatul esnek, és földünk színéről mindinkább örökre letűnnek.

Valóban attól lehet tartanunk, hogy egy-két század múlva sok ily emléknek alig fogjuk biztossággal helyét is mutathatni, és meghatározhatni, hol mozogtak, laktak, hol vívták ki honunkban a világhódító rómaiak³⁾ diadalait; pedig még számtalan ily

¹⁾ Bredeczky Sopron vidékéről a rómaiak alatt szólván, a gesztenye erdőről, mint a rómaiak egykori ittlétük jeléről emlékezik, sejtítvén azt, hogy a gesztenye, mondola, dió és baraczk e vidékre tőlük hozott; legalább „bizonyos”, folytatja, „hogy majd mindenütt, hol a rómaiak letelepedését bebizonyíthatjuk, említett gyümölcsnek is találatnak.” Topographie III. 207. Legtöbb helyen a szőlőről is ugyanazt lehet állítani.

²⁾ Alig lesz valahol a római régiségeknek annyi gyűjtője mint nálunk, úgy hogy sokszor el kell bámulnunk azon kincseken, melyek hazánkban mindenfelé elszórvák; de ezek leginkább érmekre, fegyverekre, házi eszközökre szorítkoznak; építményeikre, útaikra, erődményeikre csak úgy, mint másutt, nálunk is kevés gond fordított. Ez nem csak a római, hanem a középkori keresztény műemlékekről is igaz. Okát pedig abban vélem rejleni, hogy valami *csinos egész*, mit önzésünknel fogva magunkkal vihetünk, fel is állíthatunk, mindig több vonzó erővel bír, mint az elhagyott dűledék, a haszontalan tégladarabok, az eredetiségéből kivetköztetett gátöny — sáncz — melynek alakját csak a gyakorlott szem sejdítheti, s melynek ismerete szükségét, a régiak történelme kiegészítőjéül, csak a legújabb kor látta be.

³⁾ A *rómainál* sokkal műveltebb, előbbre haladt görög nemzet irányában alig érezzük azon kegyeletet; nyelvét nem tartjuk oly szükségesnek, mert a görög mint nagy befolyású nemzet már akkor megszűnt, mikor a rómaiak Pannoniában letelepedtek, s azért történelmünkkel sincs oly szoros összeköttetésben, mivel emlékeit csak annyiból találjuk honunkban, mennyiből azokat a rómaiak magokkal ide hozták.

emlék van jelenleg; mert még nem enyésztek el mind a várműtöredékek, szétdúlhatlan utak, roppant vízárkolások sat. Érdy Tud. Tár XIII. 59.

Mivel ezen örökölt pusztítási dűhnél fogva alig lehet remélni, hogy hazánk határi közt fölépítményeket egész épségükben találjuk ¹⁾, minthogy ezeknek megkülönböztetése is nagyobb gyakorlottságot, élesebb vizsgáló tehetséget kíván: itten előlegesen csak az erősített táborokra, melyek kiterjedésöknél fogva nehezebben pusztíthatók, és — minthogy majd mind egymáshoz hasonlók — könnyebben felismerhetők, fekvésöknél fogva is már sok fáradság nélkül rómaiaknak mutatkoznak, szorítkozom addig, míg a föléledt tudvágnak sikerülend amazokról is bővebben gondoskodni s őket tanulmányozni.

Nem is lehet kételkedni, hogy nálunk, hol annyi palotaszerű épület-, annyi várdüledéknek romjait találjuk, ne legyenek római falak, tornyok, középületek maradványi; gondoljunk csak a pécsi egyházra, melynek egy részét hazánk legilletékesb bírálói ²⁾ római eredetűnek tartják; — tán a fehérvári bástyának egy része, Veszprém vigyázó tornya, a füzitői kőhíd, a Mosony megyei egyedtornyok — monopýrgia — szinte azon korból erednek; ezek mind csekélységek, azonban tárgyai lehetnek a rendszeres tanulmányozásnak, hogy honunk ős történelmét e tekintetben is földeríthessük.

Bár hazánkról régibb időben is többször emlékeznek a külföldi tudós utazók, úgy látszik, hogy Marsili gróf volt az első, ki *Danubius Pannonico-Mysicus* nevű pompás munkája első köteteiben hazánkat Duna mentében ezen szempontból nagyobb figyelemre méltatta. Ezen remek mű, mely a múlt század második tizedében nagy költséggel állíttatott ki, könyvtárainknak egyik valódi díszét teszi, maga idejéhez képest, és a régészeti tudomány akkori álláspontjáról tekintetvé, elismerésünket érdemli. Marsili mindenre ügyelt, mi a nagy műveltségű ember előtt figyelemre méltónak látszott; és minthogy saját vallomása szerint 17 évig a katonaságnál szolgálván, az erősítési művekre különös gondot fordított, a rómaiaknak mai nap többnyire csupán földhányásaikban fennálló várnáit*) kellő alapossággal, bár nem mindig az óhajtott terjedelemben is, jegyezte föl és rajzolgatta.

A múlt századnak mintegy vége felé emelkedett a külföld ösztönző példájára minálunk is a remekkor régészete irodalmi magasságra. Mit Schoenvisner, Katanchich, Salagy, Haliczky, Miller, Severini, Szalay, Torkos, Balla, Bredeczky, Wessprémi, Miskolci ezen téren írtak, mai napig egyedül az, mit e tekintetben alap gyanánt, mint vizsgálódásinkban kiinduló pontokul bírunk. És elég sajnós, hogy azóta, míg a nyugoti tu-

¹⁾ Krieg, Geschichte der Militär-Architektur des frühern Mittelalters, 73. lapon a német- és franciaországi római műemlékekről, melyek ott nagyobb számmal, és épebb állapotban találhatók, szinte azt mondja: „Mivel a római várak és tornyok későbbi időben védő lakásul átídomíttathattak, a várnák pedig csekélyebb töltése emelkedésöknél és árkaik mélyedésénél, valamint ideiglenes, egészen lerombolt hajlékaiknál fogva, sem védő-, sem lakóhelyül nem-igen szolgálhattak, eredetiségükben többnyire meg is maradtak, míg az előbbieket sokszorosan átídomíttattak, ha alkalmas építőszer megnyerése végett, szépen faragott köveik miatt szét nem bontattak. Azért mindig nehezebb a várnáknál a római eredetnek bebizonyítása, mint a várnáknál, melyeknél még eddig ritkán emeltettek kételyek.“ Újabbkoriakkal a római gátonyokat épen nem lehet összezavarni; mert az ágyúk behozatala óta változott a gátonyok alakja, föllelhetők az ágyúk magasb állásaik; többnyire csak az ellenség felé árkoltatnak, míg hátsó részüket csekély vagy semmi töltéssel nem, bír, s végre nem találtnak bennök, mint többnyire rögtönzött földemeléseknél, a falak maradványi: kő, téglamurva maradványok, melyek a római várnákban, vagy körülöttük, soha sem hiányzanak.

²⁾ Henszlmann Kis-Bényi román izlésű egyház. 5. 8. l.

*) Ezen szót nem én találtam fel, hanem Érdy ur Tudománytár 1841 I. füzet, 63. lapján ajánlja *kis vár* értelmében, megmutatván, hogy *suda*, vagy *zuda* is annyi mint *castrum*. — *Várad* vagy *Várda* szó mellett, mely annyit tesz mint vár, erős hely újabb értelemben, tán megállhat a *várna castellum* szó is ha, ideiglenesen erősített *tábort* akarunk vele kifejezni.

dósok tanulmányaik eredményeit ítésetileg megalapították és valódi studiummá emelték, míg ők hazánk határait is járják ¹⁾, hogy látkörüket szélesbítsék, vagy a múlt kor hiányos olvasásait kiigazítsák, addig nálunk — néhány lelkesebb, de már a régibb iskolához tartozó tudóst kivéve, kik e rögzös pályán mintegy elhagyatva, magánosan haladtak, — e háladatos téren kárhozatos pangás mutatkozott ²⁾; és minthogy a közmondás szerint: ki nem halad, míg mások előre rohannak, összehajtatik; könnyen történhetik, hogy idővel meg kellend szégyenpirúlással vallanunk elmaradásunkat, és ezen közönbösségből még az emlékek rajzait sem fogjuk a tanulni vágyó utókornak hagyhatni. Ezt pedig megtenni annál inkább köteleztetünk, mert Marsili előszavában foglalt intése következtében: lehetetlen, hogy ki ezeket — t. i. a várna-romokat — látja, és a katonai dolgokhoz ért, őket ne csodálja; mivel nem kell ezen tekintetből a régieket oly durvák- és együgyűeknek gondolnunk, minthogy sokban nem csak oda értek, hol mi jelenleg állunk, hanem fölibénk emelkedtek, és a szövétneket előttünk vivék.

Fenek-vár Keszthely mellett.

(I. Táb. 1. ábra).

Ezen bár keserű, de igaz és alapos kifakadásomra alkalmat adott a *fenéki vár*, mely midőn a múlt évi szűnnapok alatt a t. Akademia meghagyásából Szala megyének déli részét régészeti szempontból vizsgáltam, figyelmemet ki nem kerülheté. Kiterjedését, alakját Bergh Károly építész-mérnök barátommal, egyedül a még itt-ott a föld alatt fennmaradt alaptöredékekből, és a rajtuk díszleni épen nem akaró fű sárgaságából, elsatnyulásából gyanítottuk, de mégis fölmértük.

Ámbár a várna vagy erődített tábor praetoriumának vagy propugnaculumának, valamint más építményeinek legtöbb használható faragott köve már a XIV. század végén, a keszthelyi Ferencziek temploma építéséhez használtatott ³⁾: az ottan eltemetett István vajda által, még is megmaradt a nagy kiterjedésű falak, bástyák tetemes

¹⁾ Még sokan emlékeznek Mommsen német tudósra, ki a porosz kormánytól bő költséggel ellátva hazánkban mindenfelé kutató a római *írások köveket*, hogy a régibbek által sokszor hanyagon vagy rosszúl leírtakat javítsa, és eredetiségükbe visszaállítsa. Természetes, hogy a nagy tudós leginkább csak a Duna mentében kereste föl azon emlékeket, melyek latin nyelven kiadott régi munkáinkban fennmaradtak, azért maradám még elég közleni való számunkra is, mint Paur is megmutatta, és nekem is lesz idővel szerencsém bebizonyítani.

²⁾ Ezen pangást okozza minálunk leginkább a tudományos vállalatok ápolására egyáltalán tapasztalható *pénzhiány*, vagy a *pénzesek* szűkkeblősége. A tudós egy-két forintjával mit tehet? — s így kell a földmunka drágasága mellett az időközben találandó kincseket egyedül a vakesetre, és többnyire földjein árkokat húzó, gödröket ásó, vagy csatornákat vezető alsóbb osztályra bízni, kik tudatlanságukban — míg a találmánynak hite a hatóságig, vagy szakértőhöz terjedt — ösztönszerű kincsszomjtól fölgerjedve, és a mammont magoknak biztosítani akarván, mindent összetörnek, összedarabolnak, mi a tudomány előtt érdekes sőt szükséges lett volna. Ezen szomorú pénz szűkének kell azt tulajdonítanunk, hogy az ó-budai műemlékekből oly keveset ismerünk, — hogy a nagyszerű amphitheatrumnak csak helyét tudjuk megmutatni, de kiterjedését, szerkezetét még a homály borítja, hogy a Krempel-malomnál már 40 év előtt Schams és Némethy által fölfedezett hypocaustum, mosaikok, falfestmények még igen sokáig nem fognak ismertetni, ha csak újra valami jég- vagy mészverem ásatása által nem fog a kíváncsiság rövid időre felvillanyoztatni, hogy mint mindenbe, mi a valódi tudomány körébe tartozik hamar belefáradva, újra évezredekig homályba burkoltassék.

³⁾ A halhatatlan Bél Mátyás kéziratában, mely *Szala* megyét tárgyalja, és ezen tudósak majd számtalan igen érdekes munkáival együtt az esztergami káptalan könyvtárában őriztetik, a 68. lapon ezen várat illetőleg következőket lehet olvasni: Ultra arcem Szeg-ligeth loco ad lacum depresso, et plano rudera visuntur, Castri cujusdam, si fundamenta aestimes, olim munitissimi. Formam habet Quadranguli, amplitudine, quantum quadrantis horae transitus definiat; hinc et illinc visuntur saxa, et ruinae nobilissimarum aedium; later-

része egész a legújabb korig, midőn belőlük az uradalmi ménes a hozzá tartozandó terjedelmes épületeivel emeltettek. A várnának nem csak falai, de árcai is annyira eltűntek a föld színéről, hogy csak egy régibb gazda segítségével, ki itt fölnevekedvén az elpusztult erődnek minden egyes zögét-zugát ismeré, valánk képesek valamit, mi ezen romoknak megfeleljen, előállítani.

Nem tilthatjuk ugyan senkinek, hogy a maga birtokán lévő romokat, mire neki tetszik, használja; azt sem parancsolhatjuk senkinek, hogy ily dűledékeket költségesen tatarozzon, főleg ha azokat már meglehetősen romladozó állapotban veszi át: de azt mégis követelhetné a nemzet, s korunk haladási geniusza, hogy ily érdekes, történeti emlékek, tökéletes lerombolásuk előtt legalább híven lerajzoltassanak, fölméressenek, és helyzetöket vagy kiterjedésöket jelező egyes faldarabok vagy határkövek által a tudványó utókor számára mintegy fenntartassanak. Ily faldarabok úgy sem foglalnak el sok tért a gazdaságtól, és azon egy-két öl követ, mely ott maradna, úgy sem érezné nagyon a dús gazdag földesúr!

Ha mindent pusztítottunk, mi a régi századokra emlékeztethetne, megjöhet még azon idő, hogy a nálunk tán kíváncsiabb, buzgóbb, és a dologhoz több előkészülettel, szakavatottsággal hozzáfogó utókor méltán kárhoztatand, és komolyan tarthatunk végre attól is, hogy ezen emlékek eltűnésével az emberek közül emlékezetök is el fog örökre veszni.

Hogy a *fenéki várna* valóban római maradvány, azt alig lehet kétségbe vonni. Tanúsítja azt a legrégebbi szájhagyomány; alkalmas helyzete, és a többi hazánkban és azon kívül fennmaradt erődített táborok alakjával megegyező idoma, valamint az itt sűrűn talált római régiségek is.

Igaz, hogy míg az Itinerariumok, a hadjáratok leírásai után a római hatalmas birodalom végső védője, a széles Duna melletti várnakat még név szerint is lehet kipuhatolni; míg a múlt század lelkes tudósai hosszas tollharcokban Pannonia ezen részének régi földirátát biztosabb lábra állították, addig alig vagyunk képesek a mediterraneus helyeknek — az egy Sabariát kivéve — egyikét is biztossággal elkeresztelni. De mint-hogy a *fenéki várnak* a rómaiak alatti nevét határozattan nem tudjuk ¹⁾, annak római eredetét még sem szabad kétségbe vonnunk, részint a már felhozott okokból, részint pedig azért, mivel alsó Pannoniából Sabaria, Bregetio és Carnuntum felé utazóknak majd csak egyetlen egy útja volt a Szala és Mura járhatlan posványain és áttörhetlen berkein át ²⁾

c uli coctiles, quibus muri instructi erant, latiores sunt paullo hodiernis, magisque rubent, quam qui jam coquantur. Totum loci spatium ambiunt valla et aggeres fossis praecincti. Hungari vocant *Fenekvár*, quod fundum significat. At enim Romanam fuisse urbem non forma modo, sed numi quoque Imperatorum Romanorum crebro illic occurrentes subinuunt. Nomen eius genuinum in tantis tenebris haud licet indagare; si calculus Antonini, quo XXX mille passus inter Sabariam et Mogentianam numeravit, stare possit, possibile Mogentianam heic stetisse. Vix enim sex miliaribus distant (?) rudera arcis a ruinis Sabariae, ex quibus *Sárvár* conditum diximus.

¹⁾ Sokan azt vélik, hogy minden tulajdon-név nélkül csak *Castellum*-nak neveztetett, — mint más négytornyú várnak Quadriburgumnak, — és hogy *Keszthely* városa neve is innen származtatható; e tekintetből ajánlom az elnevezésekről szóló alábbi állításomat.

²⁾ Nem messze a Szalának a Balatonba való befolyásától találtattak (Mittheil. der k. k. Central-Commission I. 15.) 1854-ben fehér márványból faragott kövek, melyek azonban kereszténykori-aknak tartatnak a közlőtől, és Szala-Apátiba vitettek. Én ezeket nem láttam, de a régi vár helyét mégis fölkerestem. Feküdt ez *Szalavártól* nyugotra, a rétekké átváltoztatott posványok közt, úgy, hogy magához a várhoz csak négy, egymástól távolabbra eső hídon, melyeknek czölöp-sorozata mainap is látható, lehetett jutni. A vár hosszúdad négyszögű volt, kettős egyenközű sánczczal, melyből a szabari út felé, még egy másik gátöny is látszik; nem merem rövid kutatásom után ezen erődöt rómainak mondani, bár, hogy igen régi, tagadni nem lehet. Tán sikerül később erről is biztosabbat állítanom.

és ezen útnak kulcsa volt az előrelátó rómaiak által kellőleg megerősített *jénéki castellum*.

Ha ezen vár (1 ábra) keleti része nem dűlne a Balatonra, és így annak magasabb partja minden irányú vonalait híven nem követné — a mint azt a kőragasz-, téglamaradványokból és kődarabokból mindenhol kimutatni lehet, és másutt is egyáltalán tapasztaltatik, hol az alap szabálytalansága eltéréseket parancsol — tökéletes négyszöget képezne, melynek minden oldala közelítőleg 220 ölet tenne, 48,400 □ ölnyi kiterjedéssel. De a fenebbi ok miatt csak két oldalát bírjuk egész kiterjedésében, t. i. a délit és nyugotit; mindegyikét — a sarktoronyokat levonva — tíz félkörű bástyával, és pedig a nyugoti falban egyenlő — középponttól középpontig számítva — azaz 20 ölnyi távolságban, melynek felében, t. i. 10 ölben, a nehéz dárda- (pilum) hajítás bizonyosan még legteljesb erővel kivihető volt; a déliben pedig változó, 12—30 ölnyi, távolsággal; úgy, hogy ezen fal közepén, a tornyok közelebb állván, lehetett a kapuzatot védő propugnaculum, és így sejdíthetjük azt is, hogy a főút ezen irányban szelheté át a táborhelyet.

Az egyes tornyok belső átmérője 3°; falaiknak, valamint az egész várfalnak szélessége a 2 ölet haladja.

Az északi fal egyenesen nyúlik derékszög alatt az 5-ik és 6-ik ikertoronyig; innen 30 ölnyire éles szöget képez az egyenes vonalon kívül álló 7-ik toronyig, melyen túl a falnak a talapzathoz alkalmazkodó vonalait követni lehet, de a tornyok nyomai többé nem láthatók.

Valószínű, hogy e keleti oldalon, hol maga a Balaton az elég erős határt képez, s a vár elég védettnek látszott, csak egyszerű, tán erősebb fal emelkedett itt-ott főlebb emelkedő őrtornyokkal.

A felhozott pusztítások után nem csoda, ha sem a falnak anyagáról, sem ennek mimódoni összeköttetéséről építészileg nem szólhatunk, és ezen csalhatatlan jelvényekből e várna koráról bizonyost nem mondhatunk; hogy meggyőzőleg meg nem határozhatjuk, hol állt légyen a praetorium, merre voltak a kapuk, mily módon voltak az utcák beosztva, s több effélét, mit Bél Mátyás idejében, de talán még ezen század elején is lehetett volna tökéletesen bebizonyítani, ha tudósainknak eszközbe jutott volna, bár csak valami felületes rajzot ezen várról készíteni.

Azonban jelenleg minden, mit e *nunc cespes, ubi Fenék fuit*-ből bírnunk, gyanítás után három egymással párvonalosan fekvő hosszúdad házhely, mely körül *középkori téglák* hevernek; a Balaton szélén talált római téglák; számtalan kispénz a Constantinusok idejéből; az éjszakkeleti part alatt talált edénytöredékek; nagyobb fekete agyagból gyúrt öblös edények, melyek valamint egy kőkoporsó is oly helyeken találtattak, hová most a Balaton vize terjed; nyomai talán a sekély vízben emelt védfalaknak, előműveknek, vagy posványi lakoknak? melyek legújabbán a külföld tudósait annyira elfoglalják.

Evvel elmondtam mindent, mit ezen nagysága, erős helyzete miatt hajdan bizonyosan elsőbb rangú várnáról Bergh barátommal meg tudtunk menteni; s ámbár a hálátlannak látszó munka kezdeténél kétkedőleg néztünk egymásra, bár sokat jártunk ide s tova, míg a mérésbe belekaptunk, végre midőn a tökéletes négyszög számai kijöttek, mikor a tornyok helyeit megtaláltuk, az eredményből származott öröm fáradságunkat eléggé megjutalmazá.

Pannonia egyéb várnáiról általában.

Senki se vélje, hogy ezen egy várna emléke némi megmentésével már feladatom be is van fejezve. Célom a tudomány kedvelőit a remekkor ebbeli maradványi leírására és fölmérésére buzdítani, hogy az egyes összehordott kövekből végre képesek legyünk tanulságos egészet összeállítani.

Hogy ezen fáradozásomban rendszeresebben előléphessek, felkutattam mind azt, mit ezen tárgyhoz régibb és újabb íróinkban találhattam. A régiek közül egyedül Marsili az, ki a várnáknak nagyobb gondot szentelt, és azokat rajzokkal is kíséré; utána legtöbbet tettek Bél és Schoenvisner. Az újabbak közt bár legio azon tudósok neve, kik római régiségekkel foglalkoztak, egyes várnák ismertetésével mégis csak Haliczky, Erdy és Paur foglalatostkodtak; a nem magyarúl írók közt pedig Schams, Haeufler, Sacken, Ficker, Seidl méltatták római castrumainkat némi figyelemre.

Tárgyam tűzetesb taglalásához visszatérvén, csak a Duna mentében fekvő néhány várnát akarom kiemelni. Bizonyos az, hogy e tekintetben legtöbbet tehetnének az uradalmi vagy megyei mérnökök, kiknek ilyesmi sokszor hivatalos teendőik közé tartozik és egyszersmind a tudomány is kedves szolgálatnak venné.

Nem lehet észre nem venni, hogy minden egyes római vár valami szervezeten összetett várnálánczolatnak egy-egy tagja, s így, a hol csak alkalmas hely találtatott ily várna felállítására, ott egynek állania is kellett, mint az illő helyeken talált romok rendesen bizonyítják. Csak az itt a különbség, hogy eddig már sok helyen föl is fedeztetek, másokon pedig azokat még föl kell fedeznünk.

Eddig többnyire csak a nagyobb kiterjedésűek, még be nem húzott árkuak, a mostani városokhoz közel fekvők gerjeszték inkább kíváncsiságunkat; mostantól fogva szükséges, hogy az egyes magán-álló vagy körülépített tornyokra is ügyeljünk, ha a felső Duna mentében — mire jelenleg leginkább szeretném a tudósok figyelmét irányozni — vagy egyáltalán honunkban létezett pannoni várszerkezetnek képét ki akarjuk egészíteni.

Bár én is *nevetséges dolognak tartom* éles eszű Schoenvisnerünkkel — Comm. Geogr. I. 117. l. — kinek római földiratunk körüli érdemeit a legújabb kor akármily fényes és feltűnő nyomozásai nem fogják homályosíthatni — *a rómaiak minden faluit, állomásait és csárdáit feltalálni, és a mi elnevezéseinkhez alkalmazni akarni*: úgy feleslegesnek, sőt eredménytelen fáradságnak tartom azt is, minden római várnának a még fenn maradt munkákból nevét meghatározni. Eddigi forrásaink oly gyéren kínálkoznak adatokkal s egyáltalán oly bizonytalanok, hogy alig fog sikerülni, miszerint egyikről vagy másikról valami bizonyost mondassunk ¹⁾.

¹⁾ Majd gyerekesnek látszik azon iparkodás, a mostani magyar elnevezésekből — a betűk önkényes elhelyeztetésével — latin hangzatú helyneveket készíteni. Mily joggal származtathatjuk Keszthelyt Castellumtól, Környét Quirinumtól, Mosonyt, Musoniumtól, Császárt Caesareától, Kurta-Keszit Curtától, Marczaltöt Mursellától, Öttevényt Altaviától, Hochstrass, — másoknak hagyom, hogy bebizonyítsák; itt csak az egy *Öttevényre* van észrevételem, minthogy ezen magyar hangzatú szó, rokon az *eresztvény* régi magyar szóval, már 1210-ben *via quae dicitur parata* vulgo vocatur *Etteven* Cod. diplom. III. II. 473., és IV. I. 75. — 1242-ben *magna via quae vocatur Etteven* IV. I. 262. és pedig horvátországi okmányban — valamint az 1421-ben *Ewttwen* X. VI. 377. jö elő. Én azt hiszem, hogy ezen latinizált nevek többnyire a XVI. és XVII. század tudalékos játéka, melyek a remekkor minden alapja nélkül a levegőben lebegnek.

A rómaiak erősítési rendszere.

A rómaiak erősítési rendszere mind egész határvonalokat tekintve, mind az egyes várnákra nézve egyszerű; s majd mindenhol, legalább egyes korszakokban egyenlő volt. Valamint a táborozás bizonyos rendben történt, úgy az ideiglenes vagy állandó erődekben is ugyanazon szabályokat tartották meg; csak ott, hol a helyviszonyok parancsolák, tettek kevés, lényegtelen változtatásokat.

Az egész világot lassan-lassan lenyűgözni kívánván, még a kincs-szegény, de testi erőben és vitézségökben félelmes barbárokat is kiszoríták őserdeikből, járhatatlan posványaikból; és ezen igazságtalan—mert erőszakolt—birtokukat biztosítani kénytelenek lévén, legalább véghetetlen birodalmuk véghatárain folytonosan fegyverben kellett élniök.

A hol őket az erdők sűrűje, a hegyek meredeksége, a folyók szélessége és mélysége a vad csoportok rögtönzött támadásai ellen védte, elégséges volt a kimért távolságokban az erősített táborok sorozata, a várnarendszer; — a hol pedig a természet maga barbár ellenségeiknek biztos gátot nem emelt, ott keletkeztek az országválasztó gátonyok, mint a caledoniai; Hadrian és Sever császárokról nevezett *vallumok*; a Rhenus és Duna közti, valamint az aldunai és tiszai római sánczok.

Pannoniában a hatalmas *Duna* lévén a római birodalom nagy, legyőzhetetlen — valamelyik Árpádkori királyunk tán még *irrevocabilisnek* is nevezte volna — határvonala, nem csoda, ha a rómaiak irataikban *magnusnak* híják, ha tiszteletére *Salus Reipublicae Danubius* feliratú érmekeket verettek. De ezen legyőzhetetlenségnek csak a melegebb évszakokban volt értelme; mivel a barbárok a hajóhidak építéséhez nem értvén, az innenső partokat tömegesen nem támadhatták meg. — Másképp állt a dolog télen; mint egyszer a Jazygek Antoninus Pius alatt a Duna jegén áttörtek, és Dio-Cassius bizonyossága szerint, az egész birodalmat legnagyobb rémülésbe hozták.

Természetes tehát, hogy a Duna levén Pannonia ütere, e körül kell a legtöbb építményeket, emlékeket találnunk, minthogy itt valószínűleg, már katonai szempontból is a legszámosabb telepítvények gyarmatosítottak. Azonban nem szabad felejtenuünk, hogy a rómaiak szervileg foglaltak és telepedtek le, és minden foglalványt rendszeresítették. Bármily jól volt Pannonia a Duna részéről védve, népesítve, benn a tartomány szívében is kellett közvetítő városoknak, faluknak, telepeknek, várnáknak lenniök, melyek a katonai célokra vagy a kereskedésnek szolgáló *utak**) segítségével, a biztos közlekedést, élelmezést és védelmet tették lehetővé.

A földközi — mediterraneus — római várnák meghatározásában és elnevezésökben igen óvatosoknak kell lennünk; mert ők sem ott nem erősítették meg magukat, hol az erősítés szükségtelen volt, sem oly helyeken, hol a várna könnyen az ellenség kezébe eshetett. Megerősítették a folyók átmeneteit, réveit; mert majd minden álló vagy hajóhidnak is voltak hidvárai; — a hegyszorosokat, minek nyomait ma is Erdély szorosaiban találni lehet; — a posványok közti utakat — de mindig úgy, hogy a főerőd a várna leggyengébb oldalát védje.

Azonkívül ezen castrumok kétfélék voltak, aestiva és hyberna. Oly folyók mentében, melyek télen befagytak, többnyire téli várnák voltak, és pedig földöttek vagy

*) Ily elpusztíthatatlan *utak* nyomai mindenfelé lelhetők fel hazánkban, és mindenesetre érdekes vállalat lenne az is, ezeket szorgalmasan följegyezni, és hálójokat összeszerkeszteni. A legnevezetesebbek a felső Duna vidékén: a Győr és Mosony megyeiek, valamint az oroszvári gátok, Horm. Archiv. XX. és XVII. köt.; a Petronelltól Nezsiderig vonuló töltés; a Tolna és Földvár közötti, Mursellától Bregetioig, a füzigtői töltés; Győr és Szombathely közti, a Kikeritón átvezető töltés, a Sopron táji sat.

födetlenek; mind a kettőből keletkeztek a városok, mezővárosok; vagy sokszor épen a városok könnyebben támadható oldalait védették. Bergier: *De viis militaribus*. Sect. 36. § 8.

Valamint az alsó Duna mentében sűrűen emelkedtek a várdák a harczias dákok ellen, épen így kellett e hatalmas folyó felső részét is a vizeken túli vadnépek ellen védeni, erősíteni. És valóban, ha az említett folyónak hazánkba bejövetelétől jobb partját tekintjük, feltűnnek legelőször azon egyes tornyok, melyek vagy mai nap is a földek közepén állnak, vagy hozzájuk egyházak építetvén, templomtornyokul szolgálnak, vagy tán erődtől körülvétetvén, vigyázó tornyokat képezének. Hasonl. Krieg: *Geschichte der Militär-Architektur des frühern Mittelalters*, 105, l. Ide tartoznak a Köpcsény és Nemesvölgy közt álló torony, a rajkai és n.-jahrendorfi templomtornyok leg-alább aljai, ily toronytól vehette talán Féltorony helység nevét, sat. A hagyomány mindezeket még a pogányoknak tulajdonítja, az újabb kor tudománya fogja ezt elvont elveinél fogva bebizonyíthatni *).

*) Hadd álljanak a fennidézett munkából a római hadi építmények jelvényei: Ezek vagy *igenlegesek* vagy *nemlegesek*. A római katonai építészet sajátosságai római czélokra, általános erősítési előrajzra, egyes várművek elrendezésére, s végre a műtani kivitelre vonatkoznak.

Római *czélok* kutatásában mindenképp előtérbe kell hozni a történelem határoz, utána a földtér. Oly tartományban, hova a rómaiak fegyvereket soha sem vitték, római várnakat nem szabad keresnünk; épen úgy oly téren sem, mely a védelmet nem engedi; mint p. o. valamely mély hegykatlan fenekén.

Az *erősítési előrajzok* ritkán nyújtanak jelvényes ismertetőket, részint czéljok és a telep változékonysága által föltételezett sokféleségük miatt, részint mivel majd mintáik, ha nem alapjaik, lettek a későbbi várműveknek.

A várnak alakjairól akarván szólni, azt kell állítanunk: hogy rendszeren, hol t. i. a föld fölülete a magokat gátonyokkal védők elébe akadályokat nem gördített, a táborok alakja a hosszúkás négyszög, vagy tökéletes négyzet volt, melyet rendszeren keletezve (orientirt) találunk. Az ideiglenes valamint az állandósított táborok kijárási, nem csak az utakat határozzák meg, melyek a táboron, később a várnakon átvonultak, hanem sokszor a tornyok elhelyezését is. Hogy ezt jobban megértsük, szükséges, hogy előbocsátván a római táborok elrendezését, a Pannoniában létezett várnak alakjairól néhány szóval emlékezzünk.

A tábornak rendszeren négy kapuja volt, I. Táb. 2 és 3. ábra *rrrr*, kettő a hosszabb oldal első harmada táján, *porta principalis dextra* r_1 -et *sinistra* r_2 ; a másik kettő a keskenyebb oldal közepén, szemközt állott, és a praetorium előtt nyíló *porta praetoria* r , a quaestorium mögötti pedig *porta decumana* r_3 , hátsó kapu-nak nevezetett. A táborhely három részre oszlott, *A* elő — *B* közép — *C* hátsó táborra. Az előtábort a középsőtől elválasztá a szélesb *főút* bb , *via principalis*; a középsőt a hátsótól a *via quintana* cc ; a középtábortól a keskenyebb oldal kapujáig terjedt a *via praetoria* aa ; köröskörül pedig a *via angularis* dd ; oldalút, mely a gátonyoktól a sátrakig 10—30 ölet foglalt el.

Az oldalút körül, arczczal a gátonyok felé, el valának osztva a gyalog seregek eee ; ezeken belül az előtáborban — a középtáborral szemközt — álltak a legatusok és kapitányok gg ; a *via praetoria* két oldalán pedig a lovasság fele — álló helyeik átlókkal ellátott téglányokkal jelettetnek — és az ijászkok ff .

A középtábor egész közepét 16—25⁰-nyi szélességben elfoglalja a főhadiszállás — *praetorium*; oldalait támogatja a lovasság és a törzskar ii .

A hátsó tábor teszi az élelmezési osztály *quaestorium*, a segédseregek hh , és a már fennemlített gyalogság ee .

A táborok és várnak oldalai hosszából közelítőleg meg is határozhatjuk a védők erősségét. Ha az oldalak hosszát lábokban fejezzük ki és 6-tal osztjuk, kapjuk a számot, mely 5-tel szorozva, (és a kapuk szélét — 6 láb, 5-tel szorozva 30 — levonva) a védők összegét közel adandja. A fennebbi számításnak alapja az, hogy a nehéz fali hajítódárda (*pilum*), kezeléséhez majd 6 lábnyi tér kellett; ezen távolságban álltak a századok tagjai 5 embernyi mélységben. Ezek közt kettő felett a vártöltésen állt, három pedig felváltóként az oldalúton ¹⁾).

Ha a felhozott számítás szerint oly várna vagy tábor védőseregét ki akarjuk találni, melynek oldalai 120'-nyiak, és így egy cohors hosszának megfelelnek, mondjuk: $120 : 6 = 20$ tag védelmi állásban;

¹⁾ A sáncznak ilyenmő védelemre alkalmas szerkezetét még mai nap is látni lehet délnek az óbudai *csigasáncztól* (3. ábra) hol aa töltés kajszaságát, — bb a vártöltést, melyen a védők álltak, cc a csigasáncz *C* előtti táborhelyét jelöli.

Felső-Pannoniai várnák.

Első római várna állhatott talán a *köpcsenyi* vár helyén vagy *Oroszvárt*, hol a dombon, mely a templomtól nem messze emelkedik, valamely erőd nyomai látszanak; alább a posványvédte *Óvár* és *Mesony*, tovább az *öttevényi* erőd — Quadrata? — melynek

egy-egy tagot 5-tel szorozva tesz 100, — a kapu szélét 2 taggal — 10 emberrel levonva marad 90, ezt mind a négy oldalra számítva 360, mely szám épen a cohors létszámának felel meg. Minthogy pedig a *Transacincum* várna ennek épen kettését, 40 ölet, azaz 240 lábat tesz négyzetben, ennek védereje 720 emberből, azaz két cohorsból állhatott.

A pannoniai várnák többnyire négyzet alakúak ¹⁾, vagy hosszúdad négyszögűek ²⁾ — minden szögleten egy-egy toronnyal ³⁾, vagy még minden oldal közepén egy — tehát mindössze nyolcz toronnyal ⁴⁾. Néha előfordul egyik szöglete körül körülgátonyozott kisebb négyszög, mely a praetorium helye lehetett, és többnyire lejtős talájnál a legmagasb ponton áll ⁵⁾.

Ezen rendes alaktól sokszor eltérnek a várnák ott, hol a helyviszonyok más védelmi módot követelnek. Mind az előbbi, mind a szabálytalan tornyos és tornyatlan várnák számos példáját lehet még ezeken kívül Marsili többször idézett munkájában látni.

A tornyok leginkább Justinian császár idejéből valók, Procopius állítása szerint.

A falak csak ott állnak téglákból vagy termésköböl, hol erre elég mészkő, agyag, kavics volt, és minthogy még akkor a hatalmas ágyúk nem voltak, sokkal vékonyabbak lehettek a maiaknál, hamarabb is épültek. A hol ezen anyag és a szükséges fa hiányában voltak, ott földvárakat emeltek, mint hazánk Duna és Tisza közti gátonyaiban. Marsili II. köt. 72. l.

A kettős kerítőfalak szabályszerűleg nem rómaiak, bár Franciaországban és az Alduna mellett is némely helyen találhatunk.

Az egyes építmények elrendezései, akár védelmi, akár lakhatási szempontból már több támpontot engednek. **Római eredetűek:** minden sajátlag római melegítési intézkedések, p. o. a hypocaustumok, üres téglák vagy csövek általi hővezetések; épületek, melyek alaprajzait nehezebben lehet alkotni, p. o. a körkörök (Ellipszen), egyenetlen számú sokoldalak, öt-, hét-, kilencz-szögök sat. **Nem rómaiak:** a külső falsort — Mauerflucht — kidülöleg elhagyó párkányzatok, öntőlyukak — Giesslöcher, Pechnasen — mindennemű erkélyek, valamint ilyenek alkalmazására szükséges gerendázatok lyukai, végre a kandalló- és kályhaféle fűtőszerek.

A legtöbb és legjelentékenyebb különböztető jelekkel szolgál a római műtani kivitel, melynek valóban nehéz utánzásában csak lassan haladt a középkor.

Római: a *rustica* síma, egyenszélű élszalaggal minden egyes faragott kövön, vagy a nélkül; de mindenkor *simára* *véssett szalagokkal* az építmény tökéletesen *függélyes élein*; a *négyszögrakás* ⁶⁾ köragaszszaal vagy nélküle, finom alig látható eresztéki metszettel (Fugenschnitt); azon *Pseudoisodorum* ⁷⁾, melynek nagyobb faragott kövei befelé ugró derékszögekkel ellátvák, melyekbe kisebb derékszögű kövek illesztettek; a *köbmű* (Würfelwerk), köbököl vagy egyenlő — 3—4"-nyi — téglányokból, ezekből épültek többnyire a *hálómű* (Netzwerk) — rézsút egymásra fektetett gúlák, melyek belül öntött fallal kitöltettek — valamint az *egyenetlen mű* (opus incertum) — termés köböl, melynek csúcsai kalapácsesal letördeltettek, idomítottak, és az így keletkezett hézagok töredékekkel és bőséges köragaszszaal tömtek — oldalai; de ily laza, nem szervileges kötés gyakran úgy elmállott, hogy a jól tömött és köragaszszaal kötött termés- vagy hálófál megmaradt, míg a köbös vagy téglányos műdarabok a szegleteken mind kihullottak.

¹⁾ Mint az aquincumiak, transaquincumi, bosisienai, palánkai, trajánhidi, isargiki, starivarosi, gradanitzai lucadizai sat.

²⁾ Mint a rakitniczai, gieli, gialacovai sat.

³⁾ Mint a castolaczi, transaquincumi, két orsovai, gradiscái, palánkazai, lásd 4. ábra, sat.

⁴⁾ Mint az ó-ramai, jeshavai.

⁵⁾ Mint az aquincumi, ó-ramaiban.

⁶⁾ A *köbkötés* (Steinverband) nagy-, közép-, kicsinyre osztatik. Az elsőhöz 8"-nyí, az utolsóhoz rendszeren 3—4", ritkábban 5—6"-nyi faragott kövek használatnak.

⁷⁾ *Isodorum* (egyenalakú) a faragott kövek oly elrendezése, hogy minden egyes sor, felül alúl az egész falon át vízirányos vonaltól határozottatik, de azért nem szükséges, hogy a sorok magassága is egyenlő legyen; — *Pseudoisodorum* (álegyenalakú), ha a faragott kövek egyáltalán külön magasságúak, úgy hogy a végig futó vonalok egészen eltűnnek. — Ha az *Isodorum* kifelé fordított lapjai érdességökben, egyenetlenségökben meghagyatvák, *Rusticának*, ha pedig ily egyenetlen faragott kövek szélei 1—2"-nyira köröskörül síma lejtős szalagja van, mely fölé az érdes közepe 1—1 1/2"-nyira kiemelkedik, *Négyszöghözöttnek* Quaderverband-nak hivatik. Krieg. 125. l.

egyes romjai a *Barátföldön*, mely valaha a lébenyi apátsághoz tartozott, és Stronz Antal úr által Mitth. der k. k. Central-Commission II. köt. 24. l. leíratott. Találtatik a mintegy 100 ölnyi sánczban sok termés kő, mész és kőragasz maradék. A hajdani ház- és utcza-helyek mindenhol látszanak; nem messze a czukorgyártól emelkedik a *római halom*, valaha temetőhely, mint a számtalan ott talált sír, hamvveder, pénz sat. tanúsítja. A fenn- említett sáncztól nem messze van a *római töltés*, mely a Rábczától a kis Dunáig terjed, jól kivehető, és a lébenyi posványon át mai nap is használtatik. Rendeltetéséről sokféle a vélemény. Nagyobb rész azt gondolja, hogy ezen óriás gát Lébeny védelmére emeltetett a gyakran áradó Lajta ellen. Megint egy új indok a dolognak a helyszínén való tűzetesb vizsgálására!

Igen erős hely lehetett már vizek által védett fekvésénél fogva *Arabona*, melytől Szönyig (Bregetioig) bizonyosan voltak még más várnák is. A Győr körüli várak egyike vagy másika, a *gönyüi* régi alap a Duna partján, az *ácsi* szőlődombon talált római maradványok nem fognak-e idővel ily erősítések romjainak bebizonyulni?

Neszmélyt valamint *Újfalunál* római várak vagy Burgok (*πυργος*) állhattak a Duna melletti út védelmére; az *esztergomi* várfok, a *visegrádi* és *sz.-endrei* erődök körül eddig is sok római emlék találtatott, ezen egész lánczolat pedig az *aquincumi* és *contra-* vagy *transaquincumi* várnakkal végződik, hogy Budán túl annál sűrűbben folytattassék; mert Procopius de aedificiis Iustin. Imper. LIV. k. V. fejez. igazán mondja: omnem oram oppidis et castellis praetexuerant.

Ezen castellumok azonban nem építtettek mindig úgy, hogy bevehetetlenek legyenek; főczéljuk volt a gyengébb pontok folytonos megőrzése; a prédára vágó, vagy bosszúálló barbárok visszaretentése; a seregeknek, hol a szükség parancsolá, hováhamarábbi összpontosítása; az élelem- és hadiszereknek fenntartása és oltalma.

A jelen előleges áttekintés után, a Duna mentében egész a fővárosig terjedő kisebb várnakat jelenleg nem is tárgyalván, csak a bregetiumi és aquincumi castellumok taglalásába szándékom bővebben bocsátkozni.

Római mű jelei továbbá: sötétre égett, finom tapintású téglák, melyek hossza 10—15", vastagságuk 15"—2"; rendes mértékek 14—15" hosszaságú, 8—10" szélességű. A széle többnyire kettőse a hosszának. Különösen meg kell itt említenünk az *opus spicatum kalász-művet*, mely téglákból vagy lapos kövekből úgy készül, hogy bizonyos szög alatt egyenszárú háromszög alakban egymás felé tetéztetnek; az *opus mixtum*, kevert mű, hol téglasorok, kősorokkal váltogatva használtatnak, mint jelenleg egyáltalán Pesten építenek; végre a *száraz falak*, melyekben kőragasz helyett homok és földből való vegyület alkalmaztatik.

A *közönséges* téglákon kívül ismerték a rómaiak a mázasokat, üresek és peremés lapuakat is, melyeknek legcsekélyebb darabja bizonyosan római eredetű.

Végre a *kőragasz* (Malter), mely tiszta mész-homok- és apró tégladarabokból és cseréptöredékekből áll, a föld és agyag legkisebb nyoma nélkül. Sokszor találunk benne mogyorónyi mészdarabkákat, melyeket ujjal szét lehet dörzsölni. A mészoltásra különös gondot fordítottak, úgy, hogy a jól kiégetett mészkőnek egészen péppé kellett szétmállania.

Nem *rómaiak*: nem pontos élű *rustica* az épület szegletein, mesterséges púpú *rustica*; egész fölületén simára véssett négyszögű kövek, mindazon derékszögű vízmentes szerkesztmények, melyek vízirányos és függélyes eresztvényei keresztet képeznek, valamint minden durván és szabálytalanul készültek és belső térekre használt síkboltok; az ajtókon és ablakokon előjövő csúcsív; a tisztátalan agyagtartalmú malter, melyhez apró kavicsok vagy kavics-töredékek kevervék. Mindezek fölött áll a gyakorlat által szerzett biztos tekintet.

Igen kétesek a terméskő építmények, a négyszögmű és *Rustica* a XI-ik század végéről, a mikor már a többi nemzetek faragói a vésővel jobban bántak. De ezen szakban kezdődik a románkori díszítés, mely igen nagy segédeszköz az építmények kora meghatározásában.

Bregetio (Ó-Szőny).

Bregetio, vagy mint némely helyben talált kövön olvasni lehet *Brigetio*, Pannoniának híresebb városai közé számíttatik ¹⁾, minthogy nevével a mérföldeket mutató kövek jeleltettek; — itt volt a Legio I. Adjutrix praefectura székhelye, s a tudósok véleménye szerint ezen legio kiszolgált katonáitól alapított gyarmat lehetett ²⁾.

Ezen város kiterjedéséről tanúskodik az, hogy Jordanus ³⁾ a Duna melletti romok kiterjedését 1620 ölnyire teszi, mely számot belebb, az országut hosszában, legalább még egyszer annyira lehet emelni, ha meggondoljuk, mily tágas téren ásatnak még ma is a római épületek maradványai.

Magát a régi *castrumot*, mely a régi várostól — mai Ó-Szőny mezővárostól — keletre esik, az említett író a *szőnyi tó* mellett ⁴⁾ kettősnek mondja. A nagyobbbat hosszas négyszögnek nevezi, mely 216 ölnyi széles és 266 ölnyi hosszúságú, s így tereméje 57,556 □ ölet tenne.

Ezen tért ma is úgy híja a nép, mint Jordanus idejében, t. i. *Palonya*, *Palunya*, azaz *Pannoniának*, míg a délnyugotit, mely Jordanusnál *Cironia* (Sidonia?)nak írattik, Szironiának nevezik.

Marsili már fennidézett jeles munkájában — II. rész, 3. l. — Komáromot, lásd 5. ábra, hibásan Arabonának állítván, ezt mondja: Komárom alatt mintegy negyed óránnyira a Dunán inneni partnál *Zen* városka előtt sok üreg találtatik a földben, és nagy épületek holmi maradványai; a városkán alább haladván roppant nagy *várnát* fog találni; ez mintegy két részre oszlik: egyik nagyobb és a folyótól távolabb esik, trapez (ferdény) alakú, melynek leghosszabb oldala 320°, a legkisebb 240 ölnyi. A kisebb a Dunáig ér ⁵⁾.

A nagyobbiknak (*h*, és 6 ábra) három nyílása van; mindkettő földből készült, azonban itt-ott homokkal és téglákkal keverten találtatik, és sok érmet rejt ⁶⁾.

Kevéssé alább *hordott földből* rakott domb *b* vagyon, melynek tetején csekély hosszúkás erőd — *lesvár* van ⁷⁾.

A *mocsárban*, melyet a Tatától jövő folyócska táplál, vagy előidéz, *vízvezetés d d* nyomai láthatók, mely téglából épült ⁸⁾.

A mocsár keleti részén az azt korlátozó töltés *f f* látszik, melyen két faragott kőből készült zsilipen a mocsár *c* vize leereszthető, és a közel lévő Dunába foly ⁹⁾.

¹⁾ Schoenw. Comm. Geogr. I. 115. l.

²⁾ U. a. II. 281. l.

³⁾ Apparatus Geogr. Sect. XXVII. n. 422.

⁴⁾ Ma csak rétek, és itt-ott csekélyebb vizállások mutatkoznak.

⁵⁾ Ugy látszik mintha a Duna árja, mely csak ember-emlékezet óta is nagy változásokat idézett elő, ezen erődnek nagy részét már elmosta volna.

⁶⁾ A szőnyi izraelita boltosnál, hová a nép ezen érmekeket viszi, mindig lehet római, pogány-pénzeket és egyéb talált fémapróságokat venni.

⁷⁾ Az Almás és Szomód közötti hegyláncz egyik csúcsát ma is *Leshegynek* hívják.

⁸⁾ Ezen *vízvezetés* téglaszlopaik hiában kerestem az említett helyen; a *Béla majortól* Grebics felé húzódó halmok tetején látszik egy mesterséges árkocska, mely talán az itt-ott talált *ólomcsöveknek* ^{*}), mert ilyenek újabb időben is találtattak, vagy a hévíznek vezetésül szolgált; nem csoda ha annyi század óta az elszórt kő- és téglafalakat elpusztították és felhasználták!

⁹⁾ Ezen 4⁰-nyi széles töltés, az említett hiddal együtt, ma is fennáll majd egész épségében, néhány száz lépésnyire a *fűzigtői* czukorgyártól. A hid keleti része nincs meg többé eredeti alakjában; a pseudoisodomos falakban csücsüves boltozatot, és téglákkal, valamint termés-kövel újabb foltozást mutat; annál szebb az ellenkező oldal, mely a legtisztább isodomot mutatja, oly annyira egymásra illő eresztékekkel, hogy a kő és kő közti tért csak vonalnyinak lehet nevezni. Ezen oldal legjobb karban van, belseje termés kövel és apró kavicsos köragaszszal van kitöltve; vajjon eredeti római, vagy csak római kövekből újra épített-e ezen hid innenső oldala is?

^{*}) Ezen *ólomcsövek*, mint a római vízvezetések és meleg fürdők részei, említettnek több ízben főleg Graevius IV. kötetének 1661., 1663. és 1674. lapján.

Marsili ezen tűzetesb leírásához elég hű rajzot kapcsolt, mely szerint a kettős várna 81,000 □ ölet foglalna magában.

Legközelebb mult héten felrándultam Ó-Szőnyre, hogy a többször látogatott *castrum*nak Marsili-féle rajzát (lásd 5. ábra), a fennmaradt sánczokkal összehasonlítsam, és ha mit lehetne kiigazítani, az utókor számára följegyezzem.

Természetes, hogy tudósításom mérnöki pontosságot nem igényelhet, mivel egyedül lépésekkel mértem meg a terjedelmes térséget. Azonban remélem, hogy találkozik a vidéken lakó mérnök urak közt valaki, ki ezen érdekes erődnek szabatos rajzával fogja a tudós közönséget meglepni.

Nagytiszteletű *Varjú* reform. lelkész úr szíveskedett nem csak útba igazítani, hanem a várnának megjárásában is tanácsával és szerzett tapasztalásával munkámat elősegíteni, a miért neki itt legszívesb hálát mondok.

A nagyobb négyszög(II. Táb. 7. ábra), délnyugoti I. tornyánál kezdván a körüljárást, tapasztaltam, hogy a tornyok, a mennyire igen kétes alapjaik árkolatiból meg lehet itélni, mintegy 5°-nyi szélességűek, falaik 1—1½ ölnyiek lehettek. A II. toronyig vagy bástyáig léptem 70-et, vagyis 35 ölet; a torony maga megint 5 ölnyi vonalt foglalt el; — a III-ig 70 lépés, a torony 5°; a IV-ig 64 lépés. A negyedik és ötödik torony közt 7°-nyi nyílás van, melyen a kövezett út *aa*, a mostani Béla major felé, délkeletnek vezetett. Ezen útnak domborodását most is lehet az urasági répföldeken át követni azon dűlői útig, mely a várna keleti oldala mellett függélyesen a nevezett major felé vezet.

A töltés tetején mindenütt kő, téglia, kőragasz maradványokra akadunk, magának a töltésnek szemmértékes, nagyobbított átmetszetét pedig ide melléklek. I. Táb. 8. ábra, a II. Táb. 7. ábrának *A—B* vonala szerint; *a* répföldek; *b* gátöny; *c* felső töltés; *d* a Panonnián át vezető római út *bb*; *ce* belső vár, *fg* külső vár; *h* Duna.

Itt hibás Marsili rajza, mivel a nyílást és utat nem az oldal közepére, hanem inkább a délnyugoti szöglet felé helyezé.

Enyiláson túl, mely alkalmasint a porta praetoria propugnaculumát foglalta magában a VI. toronyig újra 70 lépést, ugyanannyit a VII. és VIII-ig, azaz a délkeleti sarktoronyig számláltam. Ha jól léptem — mi a sok völgyelet, egyenetlenség miatt nehéz vállalat, beleszámítva mindenütt az 5 ölnyi tornyokat, 260 ölet nyertem, mely összeg a Marsili rajza scaláján mérve egészen megegyez; Marsili a tornyok dudorodó árkolataira épen nem ügyelt, azért nála az egész castrum körül csak egyenes vonalokat találunk.

A keleti oldalon már nem lehetett a tornyok helyeit oly szabályos távolságban találunk. Ennek oka az, hogy a földmivelő a telkét ovó sánczokat ugyan szívesen meghagyá, de a rajtok található építő-anyag kedvéért a falak alapjait kímélet nélkül földülá; és sok helyen a szántóvas századok általi használatával, még az árkokat is a beléjük hányt sánczok földjével kiegyenlíté.

A keleti oldalon tehát a szöglettől 60 lépésnyire mélyedés van a II. torony helyett (2); a III. torony (3) helye 117 lépésnyire van a másodiktól; a IV-ik (4) 85 lépésnyi távolban; innen az útig 100 lépés; az egész tesz mintegy 130 ölet, tíz öllel többet mint Marsilinál. A hajdani — valamint mai — országút mellett erős tornyok (5, 6) falai mutatkoznak, roppant nagyságú táblákkal az alapfalakban, belül pedig az út árkaiból, a római út 60 □ lábnyi lapú simára csiszolt kövezet-táblák ásatnak ki mai napig is; ezen

¹⁾ Feltűnő azon hasonlatosság, melyet a szőnyi és Petronell—Német-Óvári, (II. Táb. 9. ábra), várna közt találunk: Petronelltől Német-Óvár felé emelkedik a földtér, mely azonban épen ezen utóbbi hely előtt ereszkedik. A magaslaton 1180 ölnyire Petronelltől, 660 ölnyire Német-Óvártól mutatkozik nagy négyszög, ez 200 ölnyi hosszú (egész hosszát nem lehet megmérni, mivel egyik oldala a Duna felé omol), 160 széles és körülbelül 15'-nyira a többi tér fölött emelkedik. A kerítőfalak széles ároktól körülvéttetnek, mely a folyó kavicsaival ki volt kövezve, jelenleg pedig egészen ki van töltve. Az egész tért mintegy közepén metszi keletről nyugotra az út. — Sacken, Carnuntum 29. lap.

két toronynak az út nyugoti részén szinte kettő (11, 12) felel meg, és ez lehetett a *via principalis* ¹⁾ jobb és bal kapuival.

Innen a szögletig, egy torony (7) nyoma van 90 lépésnyi távolban a kaputól; az északkeleti sarkig pedig 135 lépést — együttvéve 112 ölet — számítottam. Ezen sarktorony (8) öble mintegy 9 ölnyinek mutatkozik, mivel itt valószínűleg az árok mélysége a torony nyomaival egyesül.

Ezen toronytól az északi vonal egyenközüen a délivel 24 ölnyire terjed nyugot *c* felé, hol újra derékszög alatt mintegy 130 ölnyi sáncz *cd* terjed majd a Duna partjáig; e sánczon 60, és ettől 34 ölnyi távolban újra tornyok helyei látszanak.

Ezen második sarktól, melynél a külső Dunára dűlő várnának töltései kezdődnek, az északnyugoti külső sark irányában átlólag vonúlt hajdan egy mély árok *ce*, mely a külső várdát a belsőtől elválasztá; de mai nap az eke majdnem minden nyomát elörölé.

Az északi, Dunával egyenközü vonalon, melynek legnagyobb részét az 1838-ki és 1850-ki árvizek elsodorták, mutatkoznak a nagy kiterjedésű épületek alapfalai *df*, a Dunához levezető csatornák, lépcsők sat. Nagy kőtáblák állanak függélyesen, melyek a házak talpait védék. Felhalmozvák itt a sírkövek, síremlékek, lapos, perémes téglák, mozaik padlatok, számtalan üveg és vörös edény-cserepek, valamint római érmek is.

Hol jelenleg a szőlők kezdődnek, *e g* hosszában ott a castrumnak vége; de még látni a most már bedűlt árkot, melynek vizei a tulsó posványok vizeivel egyesülvén, a várat bevehetetlenné tették. Sem itt sem a nyugoti oldalon nincsen a toronynak semmi nyoma, de a bástyafalak töredékei mindenhol észrevehetőek. Az északi fal a délivel, a nyugoti a keletivel egyenközüen futnak; nem is lett volna semmi ok arra, hogy a szokott négyyszögű alaktól eltávozzanak. Az é. ny. sarktól addig, hol Marsili a külső vár átlós vonalát jeleli, 40 ölet, innen az út kapujáig 168 ölet számítok, mi megint a Marsili rajzával tökéletesen meg-egyeznek; ezen pontból a d. ny. sarkig, hol a körüljárást kezdettem, 145 ölet találtam.

Érdekes az, hogy a kettős várnának belső fölülete nem ugyanazon magasságú, l. 8. ábra; mert míg a déli rész az útig majd 2—3 ölnyivel fekszik magasabban a kívülé elterülő lapálynál, az uton túli részben a különbséget a várnán kívüli térrel alig lehet észrevenni; s így azt kell gyanítanunk, hogy a várna építői e helyet, mint természetből már dombosabbat, választották erősségnek, mint a távolabb eső *királyné székét* (így híja a köznép, és egyáltalán az a monda áll fenn róla, hogy hajdan a királyok itt tartották a megyei gyűléseket) — hacsak Marsilinak igaza nincs, hogy e *domb* hordott földből áll, mit vizsgálni elmulasztottam — *örtoronynak, lesvárnak*, mert hogy ezen egész terjedelmes belvár úgy feltöltetett, vagy a romok dűledékei által annyira emelkedett volna, föltenni nem lehet, bár a murvának sok helyen 4—5'nyi rétegei látszanak.

Az erődétől lehetetlen, hogy a *régi út* ²⁾ felé ne fordítsuk szemeinket. Már fennebb említettük, hogy az út melletti árkokból 60 □ lábnyi símára csiszolt kőlapok feszítettnek ki ³⁾. Soknak az út alatt maradnak nagyobb kiterjedésű darabjaik, még végeik az árkokba kiállanak. Ezen árkokban sok síremlék is ásatott ki, minthogy halottaik maradványait az utak mellett szerették fölállítani. Roppant erőlkedés kellett ily utak készítéséhez, mennyi erő, mennyi idő, mennyi költség egy pár mértföldnyi hosszú járda készítéséhez! De a rómaiak voltak az elsők, kik városokon kívül is szerették a kényelmet ⁴⁾, itt tán a lapos

¹⁾ A római utak szervezetéről értekezik Katanchich, *Dissertatio de Columna milliaria*. Cap. III; — Marsili II. köt. 81. sat. lapokon.

²⁾ A Salonichitől Konstantinápolyig terjedő úton és a Via Appián kívül megemlíthetjük itt a Petronell és Hundsheim, valamint Mitrovitz és Gregorovitz közti kövekkel kirakott utakat is; az oroszvár-óvári csak homokkal és kavicssal volt készítve. Marsili id. h. 88. l.

³⁾ *Romani primi vias extra urbes lapidibus straverunt*. Schoenwisner: *De ruderibus laconici* 5. és k. l.

⁴⁾ *In usu Romanis fuit supra paludes aggeres lapidibus struere — ut super paludem Ezichianam (Eszék), quae ducebat probabiliter a Mursia in Pannoniam Superiorem*. Marsili II. 87. Itt önkénytelenül eszünkbe jő a *Kikerítő* töltése is.

aljat is készítheték őket¹⁾, és így meglelt az örökké tartó közlekedési eszköz, melyet még a legújabb idő kicsidedes rombolási törekvése sem tud egészen megemészteni.

Mi oly óriási tömegekkel restellünk bánni, és örökké sáros vagy poros útakkal és útezakkal birunk; hordjuk a kavicsot, tördeljük a legszebb emlékeket, fölhalmozzuk az út mellett a majd mind római téglatöredékekből álló anyagot, és senki sem gondolja, hogy azon por, mely szemét bántja, ruháját szennyezi valaha írásos téglá. hírneves síremlék, remek oszlopfő, vagy éppen csodált szobor porlasztásából eredt. Mennyi itt a történelmi emlék, mely az emberek tudatlansága vagy lustasága miatt örökre elveszett.

Igy sohajtottam fel a száraz út fojtó porfellegei közt; magában a városkában, majd minden ház előtt terjedelmes kőhalmok fekszenek, melyek a szőlőkben vagy szántóföldeken századok óta kiásatnak és majd házalapokban, majd a mindent takaró vakolat alatt el fognak tűnni. A rómaiaknak nem kellett vakolat, mert építményeik faragott kőből állottak, és remekül valának összeillesztve, mi szegénységünket nem csak az aranyozott farámákban, hanem épületeinkben is majdan lehulló vakolattal burogtatjuk.

A lakók házaiban minden emlékeztet a nagy népre. Itt oszlopfőn, vagy kőoltáron, vagy pilléren nyugszik a szépen faragott kőlap, és asztalúl szolgál a konyha előtt; ott a ház tornáczában fekszik egy oldalától megfosztott sarcophag, és a gazda kőpamlagúl használja; itt az ereszek alatt római téglákból készült a járda, míg ott az oszlopderekek, vagy nagy lapok sarkköveknek felállítattak. A világ első népének bámúlt nagysága, a mi törpeségünk támasza; ők nagyok a nagyban, mi nagyok vagyunk az apróságokban.

A kő maga, melyből mind ezen emlékek készültek, az almási vagy leshegyi bányákból való. Ez utolsóból vitetnek mai nap is az óriási kőtömegek a monostorhegyi erődítéshez a várépítészeti igazgatóság által készítettet vaspályán. De több helyen akadtam vörös márványlapokra is, melyeket mindjárt első pillanattól fogva, a bennök foglalt kövületek miatt *tardosiaknak* ismertem meg. Egy igen szép lapból, melyet Végh József szőlőjében fölszedett, törettem ki egy gyönyörű ammonitet, nemsokára a nemzeti muzeum gyűjteményét díszítendő. Ez magában csekélységnek látszhatik, és mégis örvendetes; így bizonyosan állíthatni azt, hogy ezen bányát már a rómaiak is mívelték, sőt lehetséges, hogy itt -- mint már más helyeken a figyelmes kutatóknak sikerült -- még római faragó eszközöket találhatunk.

Ismerték ezen bányát a középkorban is; mert 1218-ban András király ezen helyet, mely a *Cracoui* — tán Karakói — várhoz tartozott, az *esztergami* érseknek ajánlódékozta, vagy inkább visszaadta, hogy az esztergami egyházat ezen márvánnyal fölépíthesse. Cod. dipl. III. I. 255.

Ugyanezen *tardosi* bányákból láttatik el fél Magyarország vörös márványsírkövekkel, fényes ajtóragasztókkal, és azon pompás padokkal és lépcsőkkel, melyek főleg Pesten a palotaszerű építményeknél alkalmaztatnak, és nagyszerűségük valamint tartósságuk által a külföldi útast annyiszor meglepik.

Hogy a várna rombolása, köveinek széthordása nem tegnaptól számítatik, következik abból, mit Szerdahelyi Gábor „*Celebrium Urbium descriptio*“ című munkája 17. l. mond: *Ex hoc loco (Bregetione) 1550 Comaromio arcis, jam antea Matthia Corvino sub annum 1459. egregie illustratae, trigonam munitionem supperadderet Ferdinandus I. Hungariae Rex, cum lapides et saxa apportarentur, non pauca veterum monumenta reperta, docuere tractum hunc ad et supra Comaromium Romanis nobilibus habitatum. Wespriemi ugyanezt bizonyítja: II. II. 414. l. Anno 1654. sub Comite Puchhaim Arcis Comar. Praefecto, cum is ad resarciendos oppidi muros aliquot fossorez eruendis dirutae quondam Urbis rudibus immitteret, inventus sarcophagus, sat.*

De nem csak a komáromi várhoz vitettek ezen faragott kövek; a szőnyi templom,

a magtárak, a komáromi sz. András templomának alja, mint a hagyomány mondja, fargott köveket mind a bregetioi nagy kiterjedésű várnának és városnak köszönhetik.

El nem hallgathatom a Dunán túli várfokot *g*, mely a bregetioi castrumnak megfelel és mint Varjú lelkész urtól hallám, az úgynevezett szűzvárt teszi Komárom és Isa közt; minthogy szemeimmel nem láttam, többet én sem állíthatok, azonban valószínű hogy valamint más főpontoknak (Aquincum és Trans-Aquincum) felelnek dunántúli erődtett várfokok, hidfok, hogy ilyen ezen híres várnának ellenében is feküdt.

Aquincum.

Ha *Marsili* és *Bél Mátyás* munkáiból fölkeressük azt, mit Aquincumról mondanak, látjuk mennyi állhatott még az idézett írók idejében a római castrumokból, melyek a nagy kiterjedésű várost (II. Táb. 10. ábra) két *a, b*, oldalról védték. Irtak ezen nevezetes, meleg forrásai miatt igen kedvelt gyarmatról mások is, de csak egyéb nevezetességeiről emlékeznek, a várnakat figyelmeükre nem is igen méltatták. ¹⁾

Halljuk tehát mindenekelőtt Marsilit: „Az innenső parton — nem messze Uj-Budától, van Ó-Buda nevű falu, nevezetes a két római erődétől, mely ott valami hosszú vízvezetéssel *d d* található. Az északi kisebb, a mocsárnál *F F* fekszik és négyszögű. Homok és téglából, melyek földdel borítottak, épült. — A nagyobbik *b* szinte azon anyagú, de ennek környezetén belül különféle romok találhatók; és azon oldalról, mely a Duna felé néz, egész a folyamig árok *c c* terjed. A vízvezetés a hegyekből a posványon át, nem messze az említett ároktól a város végénél végződik és áll csupa téglából (?) épült oszlopokból. Talán nem sokat hibázunk, ha azt mondjuk, hogy a két várna valami nagy gyarmatnak erődjé volt. „Danubius Pannonico Mysicus II. rész. 3. l.

Bár nem annyira pontos ezen leírás, mint szeretném, hogy tétova nélkül a két sánczra akadassunk, még is említ néhány pontot, mely után indulva a láposban reá ismerhetünk. A várost a Duna, a posvány s a Dunáig terjedő árok védte, és így hadtanilag sokkal alkalmasb fekvése volt mint a mai Budának, mely a várhegy és Duna közé szorítatva, minden oldalról könnyen veszélyeztethető.

Bél Mátyás majd másfél századnál később (Pest-Pilis megyét tárgyaló III. kötetének XII. §-ban 181. lapon) körülbelül azt mondja: „Előadom a régi város fekvését, milyennek azt szemem látása után találtam. Nyomai az egész lapályban, mely Uj-Buda külvárosától a pilisi hegyek és a Duna között körülbelül XI. stadiumnyira terjed, találhatók. De a város nem csak ezen térre szorítkozott, a szigetekre is átnyúlt, melyek akkor a többi földtérrel össze lehettek kötve, és csak, mint gyakran történik, a folyam változása által elmetesztek. Mindkét helyen fennmaradtak a római ittlétnek emlékei. A szárazon fennlévők, 2000 lábnyira nyúlnak, erős falból állanak, mely azonban már elhordatott, és csak itt ott a domborodásokban fennmaradtak, oly annyira erősek, hogy még az ék segítségével is inkább a sziklától választhatasz el valamit, mint ezen építményből, és a köragasz, idővel megkeményedvén, a miénket sokkal fölülmúlja. Hozzá járul a fal vastagsága, mely a hét lábat majd fölülmúlja. Ezek alatt levő boltozatok tanúsítják, hogy itt vagy élelmészési vagy másféle tárák léteztek; s nem lehet kételkedni, hogy ha kiásatásukra gond fordíthatnánk, nagyobb részét még épségben lehetne találni. Ezen falak alapjai, mint mondtam fél mérföldnyire terjednek; a boltozatok pedig a puskaporos malomnál tovább nem

¹⁾ Aquincumról sokat irt *Schoenwisner* többféle munkájában; az újabbak közül: Schams, Heufler, Ficker, Sacken.

látszanak. ¹⁾ Azon túl posvány van, melyen, lecsulykolt czölöpök nélkül falat emelni nem lehet. Világos, hogy itt Bél is tévedett, midőn a vízvezetés vastag falát, és boltozatát más czélra építetteknek tartja.

Még Schams idejében is sokkal több állt ezen római maradványokból, mint ma látni lehet, és méltán tartok attól, hogy még azon falak is, melyek a vízvezetésnek oszlopokul szolgáltak, részint árvizek által eldöntetvén, részint a szomszéd gazdától feldaraboltatván, annyira fognak eltűnni, hogy egy század múlva semmiféle nyomukat látni nem fogjuk.

Feltűnő néhány egészen átfúrt kő, melyek lyukai fél lábnyinál szélesbek, és fél ölnyinél mélyebbek. Ezek egészen hengeres fúrása tiszta, majd simának mondható; és majd biztossággal lehet állítani, hogy a vízvezetés oldalaihoz hajdan alkalmaztatván, a vizet mindenfelé eloszlatták az egyes épületekbe. Ily fiók-vízvezetést egyes családok, *beneficium* gyanánt vették a Római császároktól mint ezt igen gyakran nem csak a senatus consultumokban, de *Frontinus* a vízvezetésekről írt munkájában is olvashatjuk, s így a kapuczinus atyáknál, az alsó emeleti a fűtött termekből vagy szobákból a meleget a felső hajlékokba vezető lyuknak, *beneficiumra* való elkeresztelését mindenesetre a római korból vett elnevezésnek tarthatjuk.

Voltak e csöveken kívül még — tán téglákkal vagy kőlapokkal kirakott vízvezető árkok is — aqua per rivos defluens — Graev. IV. 1758. lap -- melyek egyikének a sz.-endre uttól a Duna felé futó nyomait, jól ki lehet mai nap is venni, a másik pedig a Béla major darabjain, Szőny mellett észrevehető.

Értekezésem természeténél fogva nem lehet gondom azon építmény maradványokra, melyek mint fürdők, csatornák, vízvezetések a tudósok figyelmét kiérdemelvén, részint földel alatt őriztetnek, részint gondoskodás által a végső enyészettől mentvék. Ezekről találunk terjedelmes munkákat honunkban, de szomszédjainknál is. Én itt is csak a két várnát keresem, mely Marsili rajzán előfordul, melynek leírását fennebb közöltem. Ezek a gazdasági ipar körébe esvén majd egészen eltűntek.

Szabad legyen említenem, hogy Marsili ezen rajza, mi a tájt magát illeti, nem elég hű, hogy a hegyek az a) castrumhoz igen közel állanak; és a tiszta felfogást zavarják. A vízvezetés egyes duczait mint legbiztosabb támpontot vevén, az Ó-Budához közelebb álló várna ott keresendő, hol mai nap a selyem gombolyítóintézet nyomai állnak. Ott találunk római sáncz nyomokat is. Természetes, hogy már alig lehet valamit kivenni, még kevésbé biztosat mondani.

A vízvezetés irányában haladván, a hol az úgynevezett Krempl-malmot érjük, feltűnik egy magasabb sáncz, az úgynevezett *Csiga dombon*. Mennyire ezen nagyszerűbb épületnek vagy erődnek alapjaiból el lehetett igazodni, ez 6 szögű volt 15—30 ölnyi oldalakkal. A malom felé eső oldalon még mainap is látni egy terméskőből épült vastag fal maradványait. Déli oldalán nyílás van, és itt össze volt kötve egy nagy kiterjedésű sánczolattal, melynek árka és töltése még meglehetősen kivehető. Ennek közepén vezet a sz.-endrei út, melynek egyik oldalán a vízvezetés omladékai hevernek. A Csigasáncztól az északnyugoti sarkig tisztán kivehetni a töltést 80 ölnyre, a nyugati oldal tesz mintegy 200 ölet; a déli az utig 160°, azon túl 95 ölet; ezen túl van déltől északnak fekvő hosszúkas homokdomb, e körül szinte lehet észrevenni egy árok nyomait, melynek déli oldala mintegy 78°, a keleti 70°, az északi 50 ölnyi, találni itt köröskörül mésztuff- és párkányos tégladarabokat; de akár merre járunk, akármerre fordítjuk szemünket, nincsen — a posványos helyeket kivéve — talpalatnyi föld, melyen római nyomokra nem akadnánk. Építmények azonban, a csigasáncz faldarabját kivéve,

¹⁾ Hibás tehát Marsili állítása, hogy a vízvezetés a hegyekig terjed, s így rajza sem egészen hű.

még csak az előtte fekvő malom délkeleti részén láthatók, mint a téglá és murva darabok, melyek az út mellett halomra fekszenek, mutatják.

Melyik már most a Marsilitól lerajzolt *várna*, voltak-e azok valóban castrumok, vagy a híres utazó azokat csak mintegy fejből rajzolta-e oda? — Azt vélem, hogy ezen tábla tökéletlen — vagy hogy itt azóta annyira kiegyenlített mindent az emberi ipar, hogy már ma többé határozottan nem akadhatunk e két nagyobb sánczra, bár a pontosabb térképek, az ég mind a négy táján elég független árkolatot mutatnak. Meglehet, hogy valamely véletlen fedezi fel egyiknek, vagy másiknak alapfalait, de mindenesetre tanúsítja ezen zavar is eléggé, hogy már ideje, miszerint, ha nem akarjuk hogy mindezeknek emléke örökre elpusztuljon, leginkább e városok közelében, mint jelenleg lehet, mindent pontosan fölmérjünk.

Hogy még is valamit mondjak, mi épen nem lehetetlen, azt vélem: hogy az egyik várna ott állt, hol ma a selyemgombolyító árkát mutatják, a másikat pedig a csigasáncznak tartom, a mellette látható árokkal; és pedig az egészet a még el nem pusztult, vízvezetés romjai fekvéséből ítélve.

A vízvezetés tehát azon egyedüli támaszpont, melyre véleményemet építhetem, bár itt Marsili hibázott, midőn annak romjait egészen az *Aranyhegy* alá viszi. Én e romokat egész az utolsóig követtem, ez a puszkaporzúzóig terjed, ennek bő forrását emelték a rómaiak mintegy két ölnyire, és valóban a fennmaradt egyes oszlopok boltozatán felül, melyek leginkább az 1838-iki jégzajlás alkalmával bedültek — és melyek 8—9 lábnyiak, még a csatorna falait nem látni, miből annak magasabb létét gyaníthatjuk.

Igaz, hogy ott, hol a *meleg malom* áll a hegy oldalán, szinte szép, bő forrású tó vagyon, hogy nem messze ettől elég nagy, külső sánczolt vízfogó látszik, és hogy ezt talán szinte használhatták a rómaiak vízvezetőjük szaporítására, annál inkább, mivel a víz befolyásának iránya a puszkaporzúzó felé tart; de minthogy eddig nem sikerült a posványon át csak egy oszlopmaradékot találnom — míg biztosabb adataim nem lesznek, a mellett maradok, hogy a vizet az említett zúzótól vezették be a városba.

Ez tehát — elég sajnós — mind az, mit e gyönyörű téren a régi Aquincumból felmutathatunk. Schams említ még a Krempl-malom táján egy hypocaustomot, melyet Német Camara Praefectussal, hirneves régésszel talált, s mely a Florián-téren lévőhez hasonlít; ásatott-e ebből valamit, vagy csak a malom körül fekvő alapfalak-e mind az, mi napfényre jött, határozottan nem merem állítani.

Trans-Acincum; QVADRI BV RGVM, VINCENTIA.

Végre szólnom kell Trans-acincumról is, melyet már Haliczky ura Tud. Gyűjt. 1820-ki III. 9—26. lapján leírt, és ha csakugyan az, a magyar Akadémiai Értesítőben Paur Iván barátom 1858. jun. 30-án megismertetett. (1857. évi folyam 227-ik lapon.) A különféle dűlők elnevezése az egymásutáni birtokosok neveitől zavarba hozhatna; de a helyi leírás azt mutatja, hogy azon várna, melyet nem rég fölmértem, és a közöltek, melyeket említett urak megismertettek, ugyanegy, és pedig annál inkább, minthogy mind Paur *Transaquincuma*, mind Haliczky *Vincentiája* a Duna parton fekszik, és pedig ez utóbbi várnája, csakugyan egyez Érdy-Pauréval; mert szemközt vele van a *Fürdő-sziget*, melyre Haliczky a hid könnyebbi építését alapítja, s mely az 1817-iki árvíz óta eltűnt; de forrása még a Duna csekélyebb vízállásánál még mindig látható.

Haliczky az idézett helyen tökéletes négyszögről beszél, melynek széle hossza 40° ölnyi; a falak felső része 3 téglá sorból állott, és a polgár, kinek földjén ezen várna

állott 5000 ép téglát hordott el e helyről. Nem bocsátkozom a Vincentia ¹⁾ vagy Quadriburgum név megítélésébe, minthogy erről máskor fognék alkalmilag szólni; csak azt kell felhoznom: hogy Paur Iván Érdy rajzai és kutatási után egy másik négyszögről látszik értekezni, az idézett helyen 231. l. mondván: „E helyen csak sajnálkoznom lehet, hogy a Tenfelsmühle mellett fektött, s Haliczky által említett, szinte transaquincumi más erődre „*Vicentiára*“ áttérnem az idő rövidsége nem engedi, s így a duna balparti római erődök Pest-oldali rendszerét ki nem fejthetem.“ ²⁾

¹⁾ Zell, Handbuch der römischen Epigraphik című munkájának 337. lapján állítja, hogy a téglakon található nevek nem jelentik mindig a készítő, hanem magát az épületet, mely belőlük építendő volt. v. ö. Schoenwisner: Itineris stb. — II. r. 240. l. — Kétes marad tehát, vajon a VINCENTIA feliratu téglák — mint Haliczky véli — egyik Cohorsát teszi a legio II. ADIVTRIX-nek vagy valami épületnek — várnának neve-e?

A mi a QVADRBVRG jelű téglákat illeti; itt határozottan mondhatjuk a felírás természetéből, hogy ezek várna falaiból valók; mert QVADRBURGVM annyit tesz mint quadriturrium — négy torony — ha a *burgum* szót a görög *πύργος* = toronytól származtatjuk — lásd Schoenwisner: Itineris — et Commentarii Geographici. Pars II. 241 és köv. lapokat, és Du Cange szótárát Burgum szónál. — Minthogy ezen magyarázatnál fogva e név más, négy toronnyal ellátott várnára is reá illett — ezt inkább köznévként — nomen appellativumnak tartom, mint kizárólagos tulajdon névként, körülbelül olyanak, milyen a magyar *Földvár* név, mely őseinknél divatos földgátornyoknak adatott, és mai nap is különféle megyékben fekvő — mintegy hét helységben és pusztában feltalálható.

Állításomat hogy a Quadriburgum elnevezés (*Quadrata* t. i. castra — tán torony nélküli — várna is volt *Öttevény*-táján, Schoenwisner idézett munkája. I. r. 118. l.) — több várnának tulajdonítottnak, bebizonyítottam avval, hogy Ammianus Marcellinus szerint. (LIB. XVIII. c. 2.) alsó Germániában is volt Quadriburgum; — a Notitia Imperii alsó Pannoniában említ Quadriburgumot, melyet mint a Cimeliotheca 134 lapja említ a tudósok a Tolna megyei *kömlődi* várnában vélik feltalálni, Bán helység közelében, hol négyszögű épület nyomai vannak, Katanchich: Istri adcolarum Geogr. Vetus I. 476 l.; és hogy ezen helységgel találtattak téglák *Sárisápon* Esztergom megyében, l. Schoenwisner többsz. idézett munkája II. r. 242. és a Görögféle atlaszban a 8 táblán, — és *Esztergomban*: Arx Strigoniensis autore Máthes 70. l. és *Széles György* az esztergomi templom feliratai leírásában is, s így tehát nem csoda, ha a TRANSAQVINCVM telepítvény egyik erődjének is Quadriburgum volt neve a négy toronytól, melyek nyomai ma is feltalálhatók.

²⁾ Ezen hely azt hitetvéletem, hogy Paur barátom csak ugyan talált az itt érintett várnán kívül más gátornyokat is, melyekre a *Vincentia* név illett volna. Irtam tehát Paurnak. Feleletében ez áll: „Tán nem Te egyedül vagy zavarban, csak hogy nem tudod eltérni, — pedig hiában; nem lehet mindenről és *kivált határozottan* irni; el kell néha ismernünk, hogy keresztuton állunk. Azonban majd engem is zavarba hozasz, mihez persze nem sok kell; és pedig zavarba az által, hogy Trans-Acincumot és Vincentiát együtt és úgy emlited, mintha mindkettőről azt tartanád, hogy egy és ugyanazon vagy legalább hasonló célú és kiterjedésű, egészen önálló építmények lettek volna. Szerintem ez nem áll; Trans-Acincumot én legalább nagyobb településnek tartom, ugymint csak nem minden város mellett találunk *váraljút* vagy *Neustiftet*, melynek részei lehetnek talán *Quadriburgum* és Vincentia erődök Rövid válaszom tehát ez: én epigraphicus vagyok, voltam és maradok; azt, mit Quadriburgumról és Vincentiáról mondtam, csak is mint ilyen mondtam, mert azt tartom, hogyha az általam említett erőd QVADRBVRG-féle téglákból épült, és annak romjaiban nem is találtattak más feliratuak, úgy ez nem más nevű mint QVADRBURGVM; — hogy tehát azon erőd, melyből a VINCENTIA feliratu téglák kerültek ki, ellenben nem lehetett azonos Trans-Acincumban épült QVADRBURGVM-mal, hanem valami más erőd anyagából.

Azonban én egész Palotáig gyalogoltam és igen ismerem a tájékat, és épen az általam az Archaeol. Közlem. I. kötetében közölt palotai kövek igazolják azt, hogy a *Barbaricumban* több római nyom is lehet.“

Megengedvén azt, hogy QVADRBURGVM Trans-Acincumnak erődje volt, nem tartom mégis szükségesnek, hogy a VINCENTIA feliratu téglák miatt más, VINCENTIA nevű erődöt is teremtsünk, minthogy számtalan példa mutatja, hogy gyakran a *készítők* nevei is fordulnak elő a téglakon, és így Haliczky véleményét lehetne elfogadni, hogy Vincentia a Legio II. ADIVTRIX-nak Cohorsa volt, ha nem lenne divatban, hogy a hadtest neve eleibe folyvást annak minősége is kitétéssék, mint például a Leg. I., II., Gemina stb.

Bár helyesnek tartom Paurnak — mint epigraphicusnak — okoskodását: ha a QVADRB. téglák a *quadriburgumi* erődöt jelentik, s VINCENTIA feliratu tégláknak, *Vicentia* nevű várnát kell jelenteniök; mindazonáltal más szempontból nem tarthatom szükségesnek e két várna lételetét: mert a két feltételezett várna

A mely erődöt a Paur által leirt helyen mintegy 76 ölnyire délre az ördögároki viz (Paur szerint „*Rákospatakja*“) a Dunába való beömlésétől találtam, II. Táb. 11 ábra, a Duna partjától 5—6 ölnyire emelkedik, árkai különféle magasságúak, átmetszetét a II. Táb. 12 ábra mutatja szemmérték után, megnyitva A—B vonal irányában; úgy mégis hogy az É. Ny., Ék, és délkeleti sarkoknál legmélyebbek, az É. Ny. még posványos is. E három oldal 40 ölnyi, közepé táján az északi és keleti oldal bejárással birhatott; úgy szinte e délnyugati sarkon is lehetett, és tán a fő bejárás. E nagyobb sáncz délnyugoti sarkán van kisebb ároktól övedzett négyszög *m h i a*, melynek oldalai 16 ölnyiek. Termésköből álló falak csak három helyen látszanak, *c c c t. i.* az észak keleti sark körül, a keleti oldalon jobbra a bejárástól, és, a délkeleti sarktól a kisebb várhoz rézsut vezető árokban. Az említett árkádoknak, melyeket a 229. l. fametszet mutatja, semmi nyomát nem találtam, és minthogy már az egész várna alakjából kivetköztetett, kitetszik annak szükségessége, hogy az ilyen régiségeket, mennél jobban ki vannak téve az átváltoztatásnak, annál pontosabban kell felmérnünk és lerajzolnunk.

Evvel zárnám a jobb dunaparti római várnák első körét, remélvén, hogy idővel másokról is vagy magam fogok szólhatni, vagy, hogy lesznek a római erődöknek baráti, kik segédkezet nyujtandnak a *római várnarendszer* további kifejtésére!

helyzetre nézve ugyanaz; és minthogy a QVADRIBUR-gumnak nem csak helyét, hanem alakját is tökéletesen be lehet bizonyítani — nem hihető, hogy a feltételelesen közel feküdt VINCENTIA minden nyom nélkül eltűnt legyen. Addig tehát még ezt Uj-Pest táján nem találjuk — függőben marad a kérdés; mivel mit Haliczky Tud. Gyűjt. 1820. III. felhoz: hogy az úgy nevezett *Ördögmalm* táján a szántóföldekben imitt amott látni hol mélységeket, hol dombokat, melyek nem a természetnek munkái, hanem kétségkívül *római helységeknek* dűledékei — igaz, hogy itt a föld fölülete részint a Duna holt ágai, melyek a váczi országuttal majd egyenközüleg folynak, részint emberi régibb és újabb ásásokból minden irányban igen átszeltek; de minthogy itt minden irányban, főleg az újjólag felszántott földeken is járván, sehol a római életnek, telepedésnek, épen semmi maradékot nem találtam, szabadjon addig, míg valamely szerencsésb kutató vagy építő rendszeres nyomozás által kézzelfogható biztosítékot nem nyújt, a szabálytalan gátöny-forma emelkedéseket inkább régi téglakeményezék elhagyott medreinek, vagy még törökidőbeli gátönyoknak, mint *római helységek* maradványainak tartanom, és pedig annál inkább, mert Paur maga is nem valami talált várnahelyre, hanem egyedül téglafelírásra alapítja fennebbi állításait.
